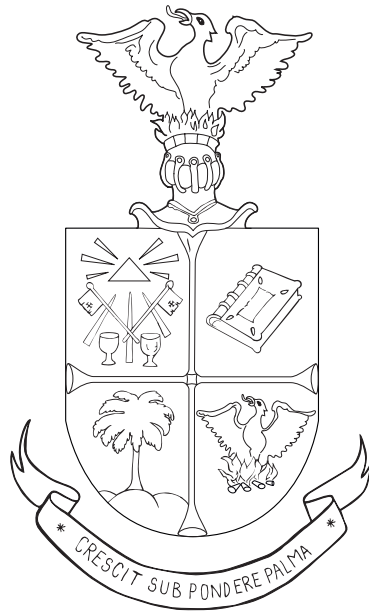

Glossa Iuridica

XII. évfolyam, 1-2. szám

Budapest, 2025

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

SZERKESZTŐBIZOTTSÁGI ELNÖK:

Miskolczi Bodnár Péter

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Antalóczy Péter, Birher Nándor, Böcskei Elvira, Bruhács János,
Csáki-Hatalovics Gyula, Cservák Csaba, Czine Ágnes, Dobrocsi Szilvia,
Domokos Andrea, Homicskó Árpád Olivér, Jakab Éva, Köbel Szilvia,
Kukorelli István, Kun Attila, Liviu Radu, Miskolczi Bodnár Péter,
Móré Sándor, Osztovits András, Pulay Gyula, Rixer Ádám, Erik Stenpien,
Stipta István, Szabó Imre, Szalma József, Szuchy Róbert, Tamás András,
Tóth András, Tóth J. Zoltán, Törő Csaba Attila, Trócsányi László,
Udvary Sándor

FŐSZERKESZTŐ:

Rixer Ádám

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTESEK:

Köbel Szilvia, Nagy Péter, Szuchy Róbert, Udvary Sándor

SZERKESZTŐK:

Arató Balázs, Boóc Ádám, Cservák Csaba, Domokos Andrea, Stipta István

ISSN 2064-6887

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Tóth J. Zoltán, dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

www.patrocinium.hu

AZ ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG 'TUDATOSSÁGI KORLÁTAINAK' KÉRDÉSEI ÉS ELLENTMONDÁSAI

KETTŐS MÉRCE A GYERMEKEK ÉS A GONDNOKSÁG ALATT
ÁLLÓ SZEMÉLYEK VÁLASZTÓJOGÁVAL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

KURUNCZI GÁBOR
egyetemi docens (PPKE JÁK)

Absztrakt

A tanulmány az ún. 'tudatossági korlátok' kérdésével foglalkozik, amelyek közé az életkorhoz kötött választójog kérdését, valamint a belátási képességük miatt a választójogosultságukban korlátozott személyek jogainak vizsgálatát sorolhatjuk. A tanulmány a nemzetközi egyezmények és gyakorlat, valamint a releváns szakmai álláspontok alapján vizsgálja a két terület szabályozási háttérét és alkotmányossági problémáit. Az életkorhoz kötött választójog kapcsán sorra veszi a lehetséges alternatívákat, a gondnokság alatt álló személyek esetében pedig megvizsgálja, hogy a nemzetközi gyakorlatban milyen tendenciák vázolhatók fel, és ezen irányokba hogyan illeszkedik a magyarországi gyakorlat, illetve annak milyen továbbfejlesztési lehetőségei vannak. A tanulmány egyik fő konklúziója, hogy a 'tudatossági korlátok' két fajtája között egy ellentét feszül, ugyanis a kiskorúak választójogával szemben hasonló ellenérvek merülnek fel, mint a gondnokság alatt álló személyek választójogának teljes kiterjesztése mellett. Ez a kettősmérce pedig jelentősen megnehezíti a 'tudatossági korlátok' területén az esetleges előrelépés lehetőségét.

Kulcsszavak: általános választójog, egyenlő választójog, családi választójog, gondnokság alatt állók választójoga, diszkrimináció

QUESTIONS AND CONTRADICTIONS SURROUNDING THE ‚AWARENESS
CONSTRAINTS’ OF UNIVERSAL SUFFRAGE

Double standards in relation to the voting rights of children
and persons under guardianship

Abstract

This paper deals with the question of the so-called ‘awareness constraints’, which include the problems of age-related voting rights and the rights of persons whose ability to vote is limited because of their lack of discernment. It examines the regulatory background and constitutional problems surrounding the two areas on the basis of international conventions and practice, as well as relevant views outlined in scholarship. With regard to age-related restrictions, the paper analyzes the possible alternatives, and in the case of persons under guardianship, it evaluates the trends in international practice, looking at how Hungarian practice fits into these trends, and what possibilities for further development there are. One of the main conclusions of the research is that there is a tension between the two types of ‘awareness constraints’, since there are similar arguments against minors’ right to vote, as there are arguments in favor of the full extension of the right to vote for persons under guardianship. This double standard makes it much more difficult to achieve any progress in the area of ‘awareness constraints’.

Keywords: general right to vote, equal right to vote, family suffrage, guardianship, mental disabilities, discrimination

1. Bevezető gondolatok

A választójog általánosságának és egyenlőségének az elve kiemelt fontossággal bír a választójog alapjogi megközelítésű vizsgálata során. A 20. század második felére általánossá vált ugyanis az a nézet, miszerint a választójog nem csupán olyan alkotmányos állami feladat, amely az egyén által alkotmányosan nem kényszeríthető ki, hanem olyan emberi jog, amelyet az állam köteles biztosítani, és ha e kötelezettségének nem tesz

eleget, akkor minden jogosult kikényszerítheti.¹ Ez pedig egyértelműen arra a gondolatra vezethető vissza, mely szerint demokratikus állam csak akkor létezhet, ha annak közvetlenül vagy közvetve a néptől származik a hatalma. E tekintetben pedig kiemelt jelentősége van annak is, hogy kit tekinthetünk a nép fogalmába tartozónak. E körben általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint a nép elsősorban az állampolgárok közösségét jelenti.² A néphez tartozó személyek közül azonban nem mindenki rendelkezik választójoggal. A választójog az évszázadok során ugyanis mindig csak meghatározott keretek között illette meg a természetes személyeket. Ezen keretek (amelyet mintegy megfordítva nevezhetnénk korlátoknak is³) természetesen az évtizedek során mind szélesebbre nyíltak, és a censzusok csökkenésével egyre tágabb körben lettek értelmezhetőek. Ennek ellenére a választójog nem vált teljesen általánossá, azaz a mai napig léteznek korlátok⁴, amelyek bizonyos személyeket kizárják a választójog gyakorlásából.⁵ Ilyennek tekinthető például a választójog életkorhoz kötése, a

1 DOMAHIDI Ákos: *Választójog*. In: JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I-II*. Budapest, Századvég, 2009, 2474.

2 KURUNCZI Gábor: *Az egyre általánosabb választójog kihívásai. Az általános és egyenlő választójog elvének elemzése a magyar szabályozás tükrében*. Budapest, Pázmány Press, 2020, 19-22., továbbá LARDY, Heather: *Citizenship and the Right to Vote*. *Oxford Journal of Legal Studies*, 1997/1, 75-100.

3 William Fenton Myers egy írásában pl. az alábbi feltételek mentén határozta meg a választójogosultságot: álláspontja szerint azon személyek rendelkeznek választójoggal, akik regisztrálják magukat a választói névjegyzékbe, és megfelelnek a szűkítő feltételeknek. Utóbbi körébe sorolja pl. a 21. életév betöltését. MYERS, William Fenton: *Woman and the Law, Including Rights and Duties of Citizenship (1918)*. Kessinger Legacy Reprints, 2010, 515.

Frank Abbott Magruder pedig – szintén az 1918-as amerikai választójogi szabályokról szólva – a választójogosultság feltételeként a 21. életév betöltését, az amerikai állampolgárságot, az adott államban való állandó lakóhely meglétét emelte ki. Emellett azonban hangsúlyozta, hogy az államok mintegy harmadában a választójogosultság feltétele az írni-olvasni tudás is, valamint, hogy néhány államban az adófizetés is követelményként került meghatározásra. A fentiekén túl Magruder azt is hangsúlyozta, hogy 1918-ban az államok még több mint felében a nők nem rendelkeztek választójoggal. MAGRUDER, Frank Abbott: *American Government with a Consideration of the Problems of Democracy*. Boston, Allyn and Bacon, 1921, 353.

4 Martha E. Kropf a választójog korlátaival összefüggésben arra a megállapításra jut, hogy a választójognak, bár a történelem során folyamatosan bővült és szélesedett, a mai napig megvannak a korlátai. A szerző ezek közé sorolja pl. a fogyatékoság miatti választójogi korlátozást. KROPF, Martha E.: *Institutions and the Right to Vote in America*. Charlotte, University of North Carolina at Charlotte, 2016, 80–83.

5 Bodnár Eszter ezzel kapcsolatban kifejezetten úgy fogalmaz, hogy „[a]z általános

belátási képesség megléte (e kettő eset képezi alapját jelen tanulmánynak is), vagy épp a közügyekben történő részvételre való jogosultság. Emellett a választójog alapjogi vizsgálata során megkerülhetetlen az egyenlőség vizsgálata is. A választójog *egyenlősége*⁶ jogi értelemben pedig azt jelenti, hogy mindenkinek ugyanannyit ér a szavazata. Vagyis minden választójogárnak *ugyanannyi szavazata* van (ezt tekinthetjük a választójog egyenlősége *formai* követelményének), *ugyanannyit ér* a szavazata (ezt tekinthetjük a választójog egyenlősége *tartalmai* követelményének), tovább a megválasztottak mindegyike megközelítően *azonos számú állampolgárt/választópolgárt* képvisel.

Jelen tanulmány a választójog általánosságának korlátai közül az ún. 'tudatossági korlátok' kérdésével foglalkozik. A 'tudatossági korlátok' alatt a választópolgárok belátási képességével összefüggésben értékelt szempontokat értem, amely jelen értelmezésében inkább egyfajta politikai belátási képességet jelent – azaz, hogy az érintett választópolgár a politikai közösség olyan tagja legyen, aki megfelelő rálátással rendelkezik a népképviselési szerv tagjainak kiválasztásához.⁷ A 'tudatossági korlát' kifejezés tehát nem annak követelményét jelenti, miszerint csak olyan választópolgárok vehetnek részt a választásokon, akik szavazatuk leadásakor racionális, jól átgondolt, a gazdasági és politikai szempontokat is figyelembe vevő döntést tudnak hozni. Ennek megkövetelése ugyanis álláspontom szerint teljesen szembe menne a választójog általánosságának elvével, mivel lényegében egy kvázi műveltségi, tájékozottsági cenzust eredményezne. A választójog gyakorlása során azonban a választópolgároknak nem feltétlenül kell racionális döntést hozniuk. A választójogosultság teljessége ugyanis (annak alapjogi jellegére is tekintettel) többek között azt jelenti, hogy választópolgároknak nem gazdasági, politikai elemzések útján kell eldönteniük, hogy kire adják a szavazatukat, hanem elegendő akár érzelmi okokból, családi konvenciók

választójog azt jelenti, hogy minden természetes személynek van aktív és passzív választójoga, azonban korlátozásoknak vethető alá.” BODNÁR Eszter: A Velencei Bizottság választási ajánlásainak érvényesülése a magyar szabályozásban és bírósági gyakorlatban. *Jogtudományi Közlöny*, 2018/3, 142.

6 Jörn Ipsen a választójog egyenlőségével összefüggésben hangsúlyozza, hogy a különböző típusú választási rendszerekben más-más jelentősége van a választójogi egyenlőség magvalósulásának, mégis mindenhol komolyan kell venni azt, és törekedni kell az ezen elvvel kapcsolatban esetlegesen felmerülő problémák megoldására is. IPSEN, Jörn: *Staatsrecht I. Luchterhand Verlag*. Berlin, Neuwied und Kriftel, 2002, 33.

7 BODNÁR Eszter: *A választójog alapjogi tartalma és korlátai*. Budapest, HVG Orac, 2014, 185.

alapján vagy épp megszokásból meghozniuk döntésüket (természetesen nem kizárva az első lehetőséget sem). Így amikor a 'tudatossági korlát' kifejezést használom, akkor a választópolgárok politikai értelemben vett belátási képességének meglétét értem alatta.

A 'tudatossági korlát' fogalmának fentiek szerinti értelmezése tekintetben fontos kiemelni, hogy a világban jelenleg alkalmazott választási rendszerek szinte mindegyike tartalmaz egy vagy több olyan korlátozást, amely a választópolgárok belátási képességük birtokában való döntését igyekszik garantálni (így pl. minimális életkori határt szab, vagy épp kizárja az elméműködés zavarában lévőket az aktív és passzív választójogosultak köréből).⁸ A 'tudatossági' korlát tehát egyfajta politikai 'érettségként' is értelmezhető (azaz, hogy az érintett választópolgár képes-e felfogni a külvilág történéseit, és képes-e azokat valamilyen formában értékelni, valamint döntése meghozatala során 'felhasználni'), amelynek birtokában kell lenni ahhoz, hogy valaki választójogát gyakorolhassa.⁹ Ennek a politikai 'érettségnek' a meghatározása azonban magától értetődő módon egy mérlegelés eredménye: így pl. annak eldöntése, hogy egy 16 éves személy már rendelkezik-e ezzel az érettséggel vagy sem, az állam szuverén döntésén múlik (azaz, az állam a népszuverenitás alanyai közé sorolja-e ezen személyeket vagy sem). Másik oldalról azonban úgy is fogalmazhatnánk, hogy a 'tudatossági korlát' létének oka az államnak azon kötelessége, miszerint meg kell védenie a *választási rendszer integritását*. Fiala János meghatározása szerint ez azt jelenti, hogy az államnak ki kell zárnia a választójog gyakorlásából az olyan választópolgárokat, akik például belátási képességük teljes vagy részleges hiánya miatt nem tudnak felelősen dönteni választójoguk gyakorlása során¹⁰ (mivel az ő esetükben nagymértékben fennállna annak a veszélye, hogy helyettük más hozza meg a döntést, más fog élni az ő szavazati jogukkal). A választási rendszer integritásának védelme ugyanis elsősorban az állam – választójoggal összefüggő – objektív intézményvédelmi kötelezettségéhez kapcsolódik. Ennek keretében pedig az állam, mint az alapjog kötelezettje köteles az alapjog

8 Vö.: OLSSON, Stefan: Children's Suffrage (A Critique of the Importance of Voter's Knowledge for the Well-Being of Democracy). *The International Journal of Children's Rights*, 2008/16, 62–67.

9 Ennek okai és indokai tekintetében ld. és vö.: LÓPEZ-GUERRA, Claudio: Enfranchising Minors and the Mentally Impaired. *Social Theory and Practice*, 2012/1, 115–138.

10 FIALA János: A fogyatékosággal élő személyek választójogának kérdései a Kiss Alajos kontra Magyarország döntés tükrében. *Fundamentum*, 2021/3, 109.

által garantált jogok védelmére, valamint az alapjog érvényre juttatása körében köteles az alapjogi intézmény védelmére is – ez pedig magában foglalja a választás tisztaságának megóvását.

A fentiek alapján jelen tanulmány keretei között – a nemzetközi egyezmények és bírósági döntések, valamint az egyes országok jogszabályi környezetének elemzése, valamint a statisztikai adatok és a releváns szakirodalmi források figyelembevételére alapján – azt vizsgálom, hogy szükséges-e korlátozni a választójogosultságot a választópolgárok fentiek szerint értelmezett 'tudatossága' alapján, továbbá ezzel összefüggésben milyen lehetséges irányok azonosíthatók. Elemzésem során figyelmet fordítok annak az ellentmondásnak a vizsgálatára is, amely a választójog életkor miatti korlátozása, valamint a cselekvőképességben történő változás miatti választójogi korlátozás között a nemzetközi egyezményekben és gyakorlatban, valamint a szakirodalmi álláspontokban megjelenik. Hipotézisem szerint ugyanis jelentős érvelési ellentmondás feszül a 'tudatossági korlát' két eleme között, amely feloldása jelenleg szinte lehetetlennek tűnik.

2. Szavazati jogot a gyerekeknek? A családi választójog dilemmája

Az általános választójog 'tudatossági' korlátjai közé tartozik az életkori korlátozás is, amely létének elsődleges oka, hogy a jogalkotó azt vélelmezi, hogy a választópolgárnak be kell töltenie egy bizonyos életkort ahhoz, hogy megfontolt és körültekintő döntést tudjon hozni szavazata leadásakor. Wolfgang Schreiber szerint „[a] választójog életkorhoz kötése azt garantálja, hogy a választásokon való részvételre megfelelő fokú érettség, értelem és felelősségtudat mellett kerüljön sor.”¹¹ Kérdés ugyanakkor, hogy meghatározható-e kellő objektivitással ez az életkori határ? Egyáltalán lehetséges-e ezt pontosan kijelölni? De továbbmenve, azt is feltehetjük kérdésként, hogy szükség van-e egyáltalán életkori határokra? És amennyiben ezen kérdésre nemmel tudunk felelni, akkor milyen lehetséges megoldási utak állnak előttünk, és azoknak milyen alkotmányossági buktatói vannak?

11 SCHREIBER, Wolfgang: *Kommentar zum Bundeswahlgesetz*. Köln, Varl Heymanns Verlag, 2009, 308., továbbá BECKMAN, Ludvig: *The Frontiers of Democracy – The Right to Vote and its Limits*. Chippenham and Eastbourne, CPI Antony Rowe, 2009, 91.

2.1. A választójog életkorhoz kötésével összefüggésben felmerülő általános szempontok, fogalmak

A választójogosultság életkorhoz kötése a történelem során és jelenleg is a világ minden táján alkalmazott és elismert korlátja a választójogi szabályozásnak. Már Benjamin Constant is említi írásában az életkori határ szükségességét. Ő úgy fogalmaz, hogy a törvény által megszabott életkornál fiatalabb férfiak vélhetően nem érték még el az értelem szükséges fokát.¹² Magyarországon a történelem során valamennyi választási törvény tartalmazott életkori előírásokat, amelyeknél sok esetben még az aktív és a passzív választójogi korhatár is elvált egymástól.¹³ Nemzetközi összevetésben, ha megvizsgáljuk az egyes európai országok alkotmányait, akkor azt láthatjuk, hogy azok közül mindegyik alkalmaz életkori határt, mind az aktív, mind pedig a passzív választójog feltételeként. Az európai országok többségében az aktív választójogi határt a 18. életévben határozzák meg. Ez alól általánosságban felfele csak *Ciprus* képez kivételt, ahol a ciprusi alkotmány 63. cikk (1) bekezdése szerint csak a 25. életévüket betöltött, belföldi lakóhellyel rendelkező állampolgárok rendelkeznek aktív választójoggal. Emellett azonban pl. Olaszországban az alkotmány 58. cikk (1) bekezdése szerint szenátort csak a 25. életévét betöltött választópolgárok választhatnak. Találhatunk példát ugyanakkor az ellenkező 'irányra' is. Ausztriában (és ehhez hasonlóan Skóciában és Máltán is) ugyanis az alkotmány módosítását követően, annak 26. cikke szerint, az aktív választójogi korhatárt 16. életévre csökkentették.

Fentiek ellenére önmagában azonban már az is kérdésként tehető fel, hogy van-e értelme a választójog életkorhoz kötésének? Látható, hogy a történelem során folyamatosan csökkent a választójogosultsághoz előírt korhatár. Az 'ideális' korhatár megtalálása azonban nem tisztán alkotmányjogi kérdés: egy nagyon magasra emelt korhatár ugyan kétségtelenül sértené a nemzetközi emberi jogi egyezményeket, de önmagában annak eldöntése, hogy a választójogi korhatár pl. 14, 16 vagy épp 18 évben kerüljön meghúzásra már politikai döntés kérdése.¹⁴ Domahidi Ákos a

12 CONSTANT, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, Atlantisz, 1997, 114.

13 KURUNCZI i. m. 147–148.

14 JAKAB András: Vajon a gyermekek választójoga az alkotmányjogi válasz a mai demokráciák fenntarthatósági kihívásaira? In: Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek Liber Amicorum István Kukorelli*. Budapest, Gondolat, 2017, 492.

választójog életkorhoz kötésével kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „[...] a jogkorlátozás legarányosabb módszere objektív feltételhez kötni, hogy valaki megfelelően érett és felkészült-e véleményének megjelenítésére politikai kérdésekben [...] [e]rre pedig egy életkori generálklauzula a legalkalmasabb”.¹⁵ Főszabály szerint tehát a nagykorú állampolgároknak jár a választói jogosultság, azaz az életkori határ általában a 18. életévhez kötődik. A választójog életkorhoz kötése elsősorban azt garantálja, hogy a választáson való részvételre megfelelő fokú érettség, értelem és felelősségtudat mellett kerüljön sor.¹⁶ Ugyanakkor az is teljesen egyértelmű, hogy önmagában nem egy életkori határ betöltésétől függ az egyén politikai 'érettsége', politikai belátási képessége, hiszen egy nagykorúságot el nem érő személy is rendelkezhet ilyenfajta belátási képességgel, míg egy nagykorú személy is lehet ennek hiányában.¹⁷ Ezt alátámasztja többek között egy németországi empirikus vizsgálat is, amely kimutatta, hogy a 16 és 17 éves korosztály és a már választójoggal rendelkező fiatal nagykorúak között csak árnyalatnyi különbség mutatkozik a politikai részvételi magatartásban, értékorientáltságban, valamint politikai pártokhoz való viszonyulásukban.¹⁸ Ennek ellenére manapság az általános választójog legfőbb fennálló korlátja az életkori határ előírása. Ezáltal azonban a társadalomnak nagyjából a 20%-a kizárásra kerül a választójogból. Ennek természetesen a fő oka, hogy a jogalkotó úgy tekint erre a korosztályra, mint akiknek nincs meg a szükséges ítélőképessége a közügyekben való részvételhez. Így azonban egyfajta demokratikus deficit keletkezik (hiszen a társadalomnak egy jelentős része nem nyilvánít véleményt a választások során). Ennek feloldására azonban kérdéses, hogy a legmegfelelőbb eszköz-e a kiskorúak választójogba történő bevonása.¹⁹

Mindezek alapján időről időre felmerül²⁰ tehát ezen életkori határok megváltoztatása (elsősorban annak leszállítása), és sok esetben azoknak a családdal, mint a társadalom legalapvetőbb egységével való összekap-

15 DOMAHIDI i. m. 2471–2494.

16 BODNÁR (2014) i. m. 185.

17 JAKAB i. m. 493.

18 HOFFMANN-LANGE, Ursula – DE RIJKE, Johann: '16jährige Wähler – erwachsen genug? Die empirischen Befunde'. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 1996/4, 572-585.

19 ANTALI Dániel Gábor: *Egyenlőbbek az egyenlők között, avagy a kiskorúak után járó választójog*. In: ANTALI Dániel Gábor – JAKÓ Nóra – SÜLYOK Márton (szerk.): *Kérdőív az alkotmányozásról 2011*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2011, 87.

20 PRIEST, Maura: 'Why children should be allowed to vote?' *Public Affairs Quarterly*, 2016/3, 215-238.

csolása. Utóbbira hozhatjuk fel példaként az 1922-es magyar választójogi szabályozást, amely szerint az a nő, aki az elemi iskola hatodik osztálya helyett csak a negyedik osztályt végezte el, választójogot szerzett, amennyiben legalább három törvényes gyermeke volt életben, és ezek közé beleszámítottak azok is, akik a háborúban estek el.²¹ Az 1938-as választójogi szabályozás szerint pedig a legalább három életben lévő törvényes gyermekre akkor lehetett hivatkozni, ha az anya tudott írni-olvasni, és a férjének is volt választójoga.²² Ezekben az esetekben tehát elsősorban az anyát (nőt) 'jutalmazták' gyermekei után a választójogosultság megadásával. Látható tehát, hogy már ekkor is szerepet játszott a választói életkor meghatározásában sok jogon kívüli – például demográfiai – szempont is (elsősorban azért, hogy ösztönözzék a családokat a gyermekvállalásra).

A fentiekkel összhangban Schanda Balázs szerint a gyermekek szavazati jogával összefüggésben leggyakrabban felhozott érv, hogy ez a társadalom fenntartható fejlődését segítené, a politikát arra szorítva, hogy a jövő nemzedékek igényeit nagyobb mértékben vegye figyelembe. Elvi megfontolás, hogy ezzel a választópolgárok közössége közelebb kerülne, jobban egybeesne az állampolgárok közösségével, a néppel.²³ Schanda Balázs úgy véli tehát, hogy a kiskorú népesség politikai képviselete létező, jogosan felvethető kérdés: hiszen a választójog ma sem általános.²⁴ Álláspontja szerint a választójog újragondolása egy új, *generációk közötti társadalmi szerződés* kialakítását jelenthetné, olyan jövőorientáltságot intézményesítené, amire a demokratikus közösségnek égető szüksége lenne.²⁵

A fentiek tükrében fontos kiemelni, hogy a 20. század során mind Magyarország, mind pedig más országokban (elsősorban Németországban²⁶)

21 Ld. 2.200/1922. ME. rendelet 2. §-át.

22 Ld. az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1938. évi XIX. törvény cikk 20. §-át.

23 SCHANDA Balázs: A jog lehetőségei a család védelmére. *Iustum Aequum Salutare*, 2012/2, 77–88.

24 SCHANDA Balázs: Családi választójog – alkotmányjogi képtelenség vagy a fenntartható demokrácia biztosítója? *Magyar Jog*, 2010/10, 608–611.

25 SCHANDA (2012) i. m. 77–88.

26 Björn Pfadenhauer egy 2011-ben megjelent monográfiájában pl. a gyermekek választójogának a társadalmi hatásait elemzi. E körben fontos szempontként emeli ki, hogy az egyházak mellett szövetségi szinten is időről-időre felmerült a gyermekek szavazati jogának bevezetése, amely azonban általában meddő vitát hozott. Ld. PFADENHAUER, Björn: *Das Wunsch- und Wahlrecht der Kinder und Jugendhilfe – Entwicklungslinien, rechtliche Grundlegung und institutionelle Bedingungen*. Zugl. Dissertation an der Universität Duisburg-Essen, 2011, 1–265.

felvetődött a gyermekek szavazati jogának, illetve a családi választójognak a kérdése.²⁷ Magyarországon az Alaptörvény elsőként benyújtott szövegében még szerepelt a családi választójogra vonatkozó szabályozás (eszerint „[a] választójogot sarkalatos törvény kiskorúnak is biztosíthatja, kiskorú szavazati jogát – sarkalatos törvény által meghatározott módon – anyja vagy más törvényes képviselője gyakorolhatja úgy, hogy saját szavazatán felül legfeljebb egy szavazatot adhat le”), az elfogadott változat azonban ezt már nem tartalmazta.

A további szempontok megértése érdekében mindenképp fontos megtenni egy fogalmi tisztázást, elkülönítést. A gyermekek választójoga (szavazati joga) és a családi választójog ugyanis megvalósítása tekintetében nem egyenértékű fogalmak. Előbbi esetében arról beszélhetünk (ami a későbbiekben tisztázandó, egyik fő modellnek is tekinthető), hogy a választójognak nincs életkori határa, így már az újszülött állampolgárnak is van választójoga. Itt az ezen belüli egyes további modelleknél az lesz a fő kérdés, hogy a gyermek cselekvőképessége elnyeréséig hogyan 'gyakorolhatja' a választójogát. Ezzel szemben a családi választójog modellje nem eredményezi az életkori határ eltörlését, hanem tulajdonképpen a gyermeket vállaló szülőket/szülőt 'jutalmazza' egy vagy több plusz szavazattal, így lényegében a gyermeknek alanyi jogon nincs választójoga, hanem a rendszer csak a szülőknél/szülőnek juttat plusz voksot(ka)t.

2.2. Az életkor mint az általános választójog korlátjának megítélése a nemzetközi és hazai szabályozás, valamint gyakorlat tükrében

Az általános kérdések tisztázását követően vizsgáljuk meg a kérdéssel kapcsolatos releváns nemzetközi és magyar szabályozást és gyakorlatot.

Mindenképp fontos rögzíteni, hogy az egyes nemzetközi dokumentumok is egyhangúlag legitim korlátozási célként ismerik el a választójog korhatárhoz kötését. Így pl. az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága 25. általános kommentárjának²⁸ 10. pontja is észszerű korlátnak tartja a választójog alsó korhatárának megállapítását. A Velencei Bizottság 190/2002. számú

27 FRÖHLICH Johanna: Alapkérdések a családi választójog vitájában. *Pázmány Law Working Papers*, 2011/20, 4.

28 UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 25.: Article 25 (Participation in Public Affairs and the Right to Vote) The Right to Participate in Public Affairs, Voting Rights and the Right of Equal Access to Public Service, 12 July 1996, CCPR/C/21/Rev.1/Add.7

véleménye pedig kifejezetten előírja, hogy a választójogot korhatárhoz kell kötni, amelynek felső határa a nagykorúság elérése lehet.²⁹ Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet koppenhágai értekezletének záródokumentumának 7.3. alpontja és az Interparlamentáris Uniónak a szabad és tisztességes választások kritériumáról szóló deklaráció 2. pontja pedig a felnőtt állampolgárokat jelöli meg a választójog jogosultjaként. Fontos kiemelni azt is, hogy a Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban 1989. november 20-án kelt ENSZ-egyezmény ugyan több politikai jogot is biztosít a gyermekeknek (pl. a véleménynyilvánítás szabadságát, a gyülekezési jogot vagy épp az egyesülési jogot³⁰), de nem írja elő a választójog biztosítását.

A nemzetközi 'trendek' tekintetében érdemes megjegyezni (különösen, mivel Európában elsősorban Németországban jelent meg valós narratívaként a kiskorúak választójoga), hogy a német Alkotmánybíróság is vizsgálta a választójogosultság legalacsonyabb életkorhoz kötését és azt alkotmányosnak találta, elsősorban történeti és szokásjogi tradíciókkal igazolva azt.³¹

Magyarországon a választójogi korhatár tekintetében az Alaptörvény XXIII. cikk (1) bekezdése úgy fogalmaz, hogy minden nagykorú állampolgár rendelkezik választójogosultsággal. Azaz az Alaptörvény nem életkori határt jelöl meg, hanem egy, a Ptk. segítségével értelmezhető fogalmat. A Ptk. sem nagykorúságról beszél azonban, hanem arról, hogy ki tekinthető kiskorúnak. E szerint kiskorú az, aki a tizennyolcadik életévét nem töltötte be. A kiskorú személy pedig a házasságkötéssel nagykorúvá válik.³² Ez alapján azonban az olyan 16. életévüket betöltött személyek is rendelkezhetnek választójoggal, akik a Ptk. szabályai szerint 16 évesen házasságot kötöttek, hiszen az így megszerzett nagykorúság csak valamennyi ahhoz kapcsolódó jog egyidejű biztosításával lehetséges. Ez pedig akár még érv is lehet a választójogi korhatár csökkentése mellett.

2.3. Gyermekek választójoga kontra családi választójog

Az általános szempontok, valamint a hazai és nemzetközi gyakorlat tisztázását követően röviden érdemes megemlíteni, hogy milyen megvalósítási irányok/modellek különíthetőek el a kiskorúak választójoga tekintetében.³³

29 Ld. a Velencei Bizottság 190/2002. számú véleményének I. pont 1.1 a) alpontját.

30 Ld. az Egyezmény 13. cikkét, vagy épp a 15. cikkét.

31 BODNÁR (2014) i. m. 189.

32 Ld. Ptk. 2:10. § (1) bekezdés.

33 A gyermekek szavazati joga mellett érvel: OLSSON i. m. 55–76.

A kiskorúak választójoga ugyan valódi formában a világon jelenleg sehol nem valósult meg (maximum az életkori határ leszállítására került sor, ld.: Ausztria, Skócia és Málta), elméleti szinten azonban több modell is kialakult.

Az *egyik modell* szerint a gyermekeknek eredeti választójoga van, ami a választási korhatár leszállításával vagy megszüntetésével érhető el, méghozzá anélkül, hogy a szavazat leadásának jogába mást is bevonnánk. Ezen modellen belül két irányt különíthetünk el. Az *egyik* szerint a választójogi korhatárt teljes mértékben meg kell szüntetni, azaz a választójog az állampolgárt az alapjogi jogképessége megszerzésekor³⁴ már megilleti. A *másik irány* a gyermek eredeti választójogán belül *a választói korhatár leszállítása* lehet. A választójogi korhatár leszállításának kérdését Daniel Hart és Robert Atkins is vizsgálta egy tanulmányukban, ahol az amerikai 16-17 éves kiskorúak felkészültségét elemezték a választójog relációjában. A kutatás hipotézise azon állítás volt, miszerint a 16 és 17 éves korosztály számára biztosítani kell az aktív választójoguk gyakorlásának lehetőségét. Ennek alátámasztását abban látták, hogy álláspontjuk szerint egy 16 éves serdülő állampolgári minőségében nem különbözik egy 18. életévét betöltött fiatal felnőttől (az empirikus kutatások ugyanis nem támasztják alá azon feltételezést, miszerint a 18. életévüket be nem töltött 16-17 éves gyermekek társadalmilag éretlenek lennének), ez alapján azonban indokolatlan tőlük megvonni a választójogot.

Egy *másik modell* szerint a szülők (eredeti választójoga alapján járó) szavazatának számát vagy súlyát kell megnövelni a gyerekek száma alapján. A szülőknek juttatott eredeti választójog azt jelenti, hogy a többlétszavazat közvetlenül a szülőt/szülőket illeti meg, annak függvényében, hogy mennyi gyermek tartozik a szülő felügyeleti joga alá. Ebben az esetben az életkori határt a választási rendszer érintetlenül hagyná, és lényegében a szülőt/szülőket 'jutalmazná' plusz szavazatokkal. Ezen megoldás azonban számos súlyos problémát felvet. Kérdéses egyfelől, hogy ebben az esetben mindkét szülőt megilletné-e a szavazati jog? Csak a házasságban élőket illetné meg, vagy a más kapcsolatban gyermeket nevelőket és az elvált szülőket is? A szülői felügyeleti jog kizárása vagy korlátozása ezt a jogosultságot is érintené? Minden gyermek után egy szavazati jog járna vagy az összes

34 Az alapjogi jogképesség az élve születéskor a születés pillanatától illeti meg az érintett természetes személyt, szemben a polgári jogi jogképességgel, amely élve születés esetében már a fogantatás pillanatától (a születésig ún. feltételes jogképességként) jár. SÁRI János – SOMODY Bernadette: *Alapjogok – Alkotmánytan II.* Budapest, Oriris, 2008, 54.

gyermekért csak egy? Ha csak az egyik szülő (egyes javaslatok szerint csak az anya³⁵) gyakorolhatná a többlet szavazati jogot, akkor hogyan döntenék el a közös felügyeleti jogot gyakorló szülők, hogy a plusz szavazatot kire adják le (különösen, ha eltérő a politikai nézetük)? Az előbbi esetben hogyan döntenének akkor, ha már elváltak és nem élnek együtt? Lenne kötelező 'egyeztetési eljárás'? Meg kellene-e hallgatni a gyermeket, ki kellene-e kérni az ő véleményét is? Ha igen, akkor hogyan lehetne ellenőrizni annak betartását? Hogyan lehetne megvalósítani a szülői eredeti választójogot egy intézeti nevelt gyermeknél? Ilyen és ehhez hasonló kérdések sokasága vethető fel ezen modell esetében.³⁶

A *harmadik modell* pedig az ún. származékos szülői választójog, ahol a gyermeket a születésénél fogva megilleti a választójog, amit azonban kiskorúsága idején helyette a szülei gyakorolnak.³⁷ E modell alapján a választási korhatár teljesen eltörlésre kerülne, de a gyermeknek juttatott aktív választójogot nem a gyermek, hanem a szülő vagy törvényes képviselője mint bizalmi megbízott gyakorolná. Klaus Nopper a kérdés vizsgálatával összefüggésben úgy fogalmaz, hogy a gyermekeket azért illetné meg a születésüktől fogva a választójog, mivel a közjogi jogképesség minden állampolgárt korától függetlenül megilleti, amíg azonban a szükséges korhatárt el nem éri, nem képes döntést hozni, ezért addig törvényes képviselője útján gyakorolhatja ezen jogokat.³⁸ Ez a lehetőség nagy hasonlóságot mutatna a Nagy-Britanniában³⁹ és Franciaországban⁴⁰ alkalmazott ún. *proxy voting*⁴¹, azaz a helyettesítő szavazás modelljével, ami szerint egy meghatalmazott által adhatja le szavazatát az, aki meghatározott ok miatt nem tud megjelenni a választásokon, viszont a választási névjegyzékben szerepel.⁴² A Velencei Bizottság 190/2002. számú véleménye

35 FRÖHLICH i. m. 9.

36 A kérdések egy részét ld. ANTALI i. m. 87.

37 FRÖHLICH i. m. 4.

38 NOPPER, Klaus: *Minderjährigenwahlrecht – Hirngespinnst oder verfassungsrechtliches Gebot in einer grundlegend gewandelten Gesellschaft?* Tübingen, Univ., 1999, 1.

39 FRÖHLICH i. m. 10.

40 A francia modell tekintetében ld. bővebben: VERPEAUX, Michel: *A francia példa. A választásokon való részvétel feltételei, avagy „az állampolgárok és választópolgárok”*. In: CSERNY Ákos – TÉGLÁSI András (szerk.): *Tanulmányok a választási eljárás aktuális kérdéseiről*. Budapest, Nemzeti Közszerzői és Tankönyv Kiadó, 2013, 119–127.

41 WALL, John: *Why Children and Youth Should Have the Right to Vote: An Argument for Proxy-Claim Suffrage*. *Children, Youth and Environments*, 2014/1, 108–123.

42 Jane Rutherford e tekintetben a következőképpen fogalmaz: „A képviselő a szavazati jog delegálásának szokásos rendszere. Voltaképpen a demokrácia teljes rendszerét

szerint azonban nagyon szigorú szabályokat kell megállapítani a megbízott útján történő szavazáshoz: így például rögzíteni kell, hogy egy megbízott legfeljebb hány választópolgárt képviselhet.⁴³

2.4. Következtetések

Jól látható tehát a fenitek alapján, hogy a gyermekek választójogának bevezetése újra és újra előkerülő kérdés, de megvalósítási nehézségei miatt máig nem alkalmazott metódus. Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban megerősíti azt a hipotézist, miszerint minden általános választójog bővítésére irányuló változtatásra akkor kerül sor, amikor a mögött a jogalkotó valamilyen politikai hasznot lát.⁴⁴ A gyermekek választójoga tekintetében azonban ez a politikai értelemben vett fordulópont még nem következett be. Megoldási lehetőségeket a fentiek szerint láthatunk. Azok közül a helyettesítési modell, vagy konzervatívabb megoldásként az életkor leszállítása⁴⁵ az alkotmányos elvek figyelembevételével mellett teljes mértékben megvalósítható lenne.

3. A gondnokság alatt állók választójoga

A 'tudatossági' korlát másik eleme a belátási képesség hiánya. Magyarországon a korábban hatályos Alkotmány automatikus kizárási okokat határozott meg, ezzel szemben a hatályos Alaptörvény alapján a választójogból történő kizárássra csak bírósági döntés alapján kerülhet sor.⁴⁶

A belátási képesség hiánya miatti választójogi korlátozás (amely tehát elsősorban az értelmi fogyatékossgal élő személyeket érinti) még a korlátozási okok között is speciális kérdéseket vet fel.⁴⁷ E tekintetben ugyanis

tekinthetjük úgy, mint amely a választott képviselőket ruhazza fel választóik képviselőletének jogával." RUTHERFORD, Jane: *One Child, One Vote: Proxies for Parents. Minnesota Law Review*, 1998/6, 1463–1525.

43 Ld. a Velencei Bizottság 190/2002. számú véleményének 3.2.2.1. pontját.

44 KURUNCZI i. m. 179.

45 MERRY, Michael S. – SCHINKEL, Anders: Voting rights for older children and civic education. *Public Affairs Quarterly*, 2016/3, 197–213.

46 Az Alaptörvény XXIII. cikk (6) bekezdése szerint: „Nem rendelkezik választójoggal az, akit bűncselekmény elkövetése vagy belátási képességének korlátozottsága miatt a bíróság a választójogból kizárt.”

47 Ld. többek között: Mental Disability and the Right to Vote (Notes). *The Yale Law Journal*, 1979/8, 1644–1664., továbbá: FISHKIN, Joseph: Weightless Votes. *The Yale*

egy alapvető ellentmondással kell megbirkóznia a választási rendszereknek. Egyrészt a választójognak, mint alapvető politikai jognak a hátrányos megkülönböztetéstől mentes gyakorlása megköveteli, hogy az mindenki számára elérhetővé váljon. Másrészt azonban az állam kötelessége megvédeni a választási rendszer integritását.⁴⁸ Utóbbival kapcsolatban ismételten fontos kiemelni, hogy a választási rendszer integritásának védelme szorosan összefügg az állam intézményvédelmi kötelezettségével.⁴⁹ Ebből ugyanis jelen esetben nemcsak az következik, hogy az államnak biztosítania kell a választójog gyakorlását, hanem az is, hogy ki kell kényszerítenie, hogy ne csak maga az állam, hanem más magánszemély is tartózkodjon annak megsértésétől. Ebből pedig az is következik, hogy bizonyos esetekben az állam köteles lesz a választópolgárt más választópolgároktól megvédeni, a választójog gyakorlásának biztosítása, illetve a választás tisztaságának megóvása érdekében. A belátási képesség hiánya, mint az általános választójogot korlátozó elem tekintetében pedig elsősorban az utóbbinak van jelentősége. Ugyanis ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk, a választójognak a belátási képességük hiánya miatt választójogukban korlátozott személyekre történő teljes körű kiterjesztése felveti a választások tisztasága sérelmének a lehetőségét.

3.1. A belátási képesség és a választójog kapcsolata a nemzetközi gyakorlat tükrében

A nemzetközi jogban az utóbbi időben egyre inkább a választójog fogyatékosággal élő személyekre való kiterjesztésére irányuló tendenciát figyelhetjük meg.⁵⁰ Az ENSZ Emberi Jogi Bizottság korábban már idézett 25. általános kommentárja 4. pontjában úgy fogalmaz, hogy objektív és

Law Journal, 2012/4, 1353–1354.

48 Vö.: BECKMAN i. m. 165–166.

49 Pozsár-Szentmiklósy Zoltán szerint a demokratikus társadalom alapja az egyenlő méltóságú személyek közössége, akik a politikai részvételi jogok teljességével kell, hogy rendelkezzenek. A belátási képesség korlátozottsága miatti kizáró döntés ezt az elvet továbbra is áttöri, ugyanakkor a korlátozás céljaként más alapvető jogok, vagy egyéb alkotmányos értékek védelme csak nagyon távoli összefüggésben vehető fel. POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán: *Politikai részvételi jogok az Alaptörvényben*. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Jogi Tanulmányok 2012. I-II. kötet: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskoláinak III. konferenciája*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2012, 191.

50 Uo. 204.

észszerű korlátozásnak tekinthető a választójog megvonása attól, akinek a belátási képessége hiányzik. Ezzel szemben az ENSZ Fogyatékosügyi Egyezményének 29. cikke szerint a részes államok másokkal azonos alapon garantálják a fogyatékossgal élő személyek számára politikai jogaik élvezetét, és vállalják annak biztosítását, hogy a fogyatékossgal élő személyek másokkal azonos alapon, hatékonyan és teljes körűen vehessenek részt a politikai életben és a közéletben, közvetlenül vagy szabadon választott képviselőkön keresztül, beleértve a fogyatékossgal élő személyek jogát és lehetőségét a szavazásra és választhatóságra.⁵¹ Ezen cikknek a megítélése azonban eléggé változatos képet mutat. 2011-ben születtek csak meg az első olyan jelentések (pl. a Tunéziáról szóló ország-jelentés⁵²), amelyben a bizottság olyan jogszabály elfogadását ajánlotta, amely másokkal azonos módon biztosítja a választójogot a fogyatékossgal élő személyek részére, beleértve a gondnokság alatt állókat is.⁵³ Ezzel a CRPD Bizottság kifejezésre juttatta, hogy a választójog fogyatékossgal alapján történő korlátozása, illetve megvonása hátrányos megkülönböztetést eredményez a politikai részvételi jogok területén.⁵⁴ Ugyanezen év szeptemberében a CRPD Bizottság vizsgálta Spanyolországot is, és záró észrevételeiben azt javasolta a Spanyol Kormány számára, hogy „vizsgáljon felül valamennyi releváns jogszabályt annak biztosítása érdekében, hogy károsodására, jogállására és lakóhelyére való tekintet nélkül minden fogyatékossgal élő személy másokkal azonos alapon rendelkezzen a választójoggal, és vehessen részt a közéletben.”⁵⁵ 2013 szeptemberében a bizottság ugyanezt állapította meg egy magyar ügy vonatkozásában is. Felhívta ezért Magyarországot, hogy vizsgálja felül az Alaptörvény XXIII. cikk (6) bekezdését, amely – bírói döntés alapján – lehetőséget ad valakinek a kizárására belátási képességének hiánya miatt, – mivel az sérti az ENSZ Fogyatékosügyi Egyezményének 29. cikkét.⁵⁶

51 Az egyezmény szövegének elemzését ld. GURBAI Sándor: *A gondnokság alá helyezett személyek választójoga a nemzetközi jog, az európai regionális jog és a komparatív közjog tükrében*. Budapest, Pázmány Press, 2016, 29–74.

52 Implementation of the International Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Initial report submitted by Tunisia. Közzétéve: 2010. július 14. CRPD/C/TUN/1.

53 SABATINO, Charles P.: Guardianship and the Right to Vote. *Human Rights*, 2020/3, 16–17.

54 GURBAI i. m. 54.

55 Uo. 55.

56 Az ENSZ álláspontjáról ld. továbbá: VERDES Tamás: „Tekintet nélkül a károsodásra” –

Az Európa Tanács égisze alatt működő szervezetek gyakorlata szintén elég változatos képet fest. A Velencei Bizottság 190/2002. számú véleményében még legitim megfosztási okként határozta meg a belátási képesség hiányát. E szerint a megfosztás okát törvényben kell rögzíteni, figyelemmel kell lenni az arányosság követelményére és a kizárás csak bírói döntésen alapulhat.⁵⁷ Ezen vélemény közzétételét követően azonban az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) a *Kiss Alajos v. Hungary* ügyben hozott döntésében kimondta, hogy „[a] választójogtól való megfosztás hatást gyakorol az egyének társadalmi helyzetére és személyes identitására. Az állam politikai testéhez és a választók közösségéhez fűződő kötelek megglazítása és felszámolása stigmaként működik, rontja az egyén önértékelését, miközben a közösség számára a másik alacsonyrendűségének bizonyítékaként szolgál”. A Kiss Alajos ügy nyomán és az időközben bekövetkezett nemzetközi emberi jogi fejlemények hatására a Velencei Bizottság álláspontja is 'továbbfejlődött', és 2011-ben a testület a 190/2002. számú véleményét kiegészítette azzal, hogy az általános választójog elvéből következik, hogy a fogyatékossgal élőkkel szemben nem lehetséges a diszkrimináció, a választójogukat ugyanolyan feltételek mellett gyakorolhatják, mint más polgárok.⁵⁸

A nemzetközi szervezetek és bíróságok gyakorlatának áttekintését követően vizsgáljuk meg az egyes országok gyakorlatát.⁵⁹ Ezek alapján az alábbi irányokat különíthetjük el. Az európai országok egy részében a politikai részvételt cselekvőképességhez kötik és a jogrendszerük automatikus vagy kvázi automatikus kizárást tartalmaz.⁶⁰ Ebben az esetben a választójogból történő kizárás együtt jár a cselekvőképességtől való megfosztással, azaz

Az ENSZ fogyatékossgal élő személyek jogai bizottságának álláspontja a fogyatékos emberek választójogának korlátozásáról. *Fundamentum*, 2011/ 3, 92–94.

57 Ld. a Velencei Bizottság 190/2002. számú véleményének I. pont 1.1 d) alpontját.

58 A Velencei Bizottság 584/2010. számú jelentése.

59 Az egyes országok gyakorlata tekintetében ld. továbbá: NEAGOE, Anna Maria: The Right to vote of Persons with Disabilities. *Journal of Law and Administrative Sciences*, 2015/Special Issue, 715–726.

60 Ilyen ország pl. Belgium (a belga alkotmány 61. cikke a kizárási okokat egy külön törvény rendelkezésére bízta), Dánia (a dán alkotmány 29. cikke szerint „Minden dán állampolgár ... választójoggal rendelkezik a Parlament megválasztásán, kivéve, ha cselekvőképtelennek nyilvánítottak. [...]”), Görögország (a görög alkotmány 51. cikk (3) bekezdése szerint: „A törvény a választójogosultságot nem korlátozhatja, kivéve [...] a cselekvőképteleneknél [...]”), Litvánia (az alkotmány 56. cikk (2) bekezdése zárja ki a cselekvőképteleneket), Lengyelország (ld. a lengyel alkotmány IV. fejezetét) és Portugália (az alkotmány III. része külön törvényre bízta a szabályozást).

a bíróságok nem vizsgálják külön, hogy az érintett személy a választójogának gyakorlására egyébként alkalmas lenne-e. Ilyen figyelhető meg Németországban is, ahol a választójogból ki vannak zárva azok, akiket gondnokság alá helyeztek, és a gondnokság minden ügyük vitelére kiterjed.⁶¹ A másik véglet, amikor a választójogot egyáltalán nem korlátozzák a belátási képességre való tekintettel. Ehhez azonban az államok kisebb része tartozik.⁶² A köztes megoldást azok az államok képviselik, amelyben vizsgálat alapján döntenek el, hogy az adott személy képes-e a választáson való részvételre. Néhány országban a szabályozás az általános kizárásra irányul, de helye van egyéniesített vizsgálatnak (pl. Észtország, Málta), más országoknál pedig főszabály szerint mindenkinek van választójoga, de speciális vizsgálatnak van helye, amelynek eredménye a választójogból való kizárás lehet (pl. Spanyolország, Franciaország⁶³).⁶⁴ E körben érdemes kiemelni a cseh Alkotmánybíróság 2010-ben hozott határozatát is, amelyben a testület megállapította, hogy a szellemi fogyatékoság miatt csak egyéniesített vizsgálat alapján van helye a választójog korlátozásának, és nem alkalmazható egy általános szabály, amely szerint senkinek sincs választójoga, aki cselekvőképtelen.⁶⁵ A magyar szabályozás – ahogyan azt a következő pontban láthatjuk – az utóbbi csoportba tartozó államok közé sorolható.

3.2. A magyar szabályozás kritikai elemzése

A fentiekben ismertetett nemzetközi gyakorlat tükrében érdemes megvizsgálni azt is, hogy a magyarországi szabályozás mennyiben felel meg ennek a láthatóan nem egységes, és sokszor változó (bár mára a fő kérdésekben egy teljes nyitás felé tendáló) nemzetközi trendnek. A további megválaszolandó kérdés pedig, hogy tekinthetjük-e a választási rendszer integritásának védelmét a belátási képesség hiánya miatti választójogi korlátozás *legitim céljának*.

61 BODNÁR (2014) i. m. 207.

62 Pl. Ausztria, Finnország, Olaszország.

63 Franciaországban a gondnokság alá helyezés automatikusan a választási jog korlátozásával jár, azonban a választási névjegyzéket felügyelő bíróságoknak jogukban áll, hogy egy külön eljárás keretében a gondnokolt személyt a névjegyzékbe felvegyék, ha nem bizonyosodik be választási képességének hiánya. BODNÁR (2014) i. m. 209.

64 GURBAI i. m. 161–249.

65 Uo. 190.

Elsőként fontos rögzíteni, hogy a belátási képesség korlátozottsága miatti kizárás tekintetében a 2013-as választási eljárási törvény jelentős változásokat hozott a korábbi szabályozáshoz képest.⁶⁶ A korábbi, automatikus kizárást tartalmazó szabályozással szemben a bíróság a cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezést kimondó, a cselekvőképességet kizáró gondnokság alá helyezést megállapító, valamint a gondnokság alá helyezés felülvizsgálatára irányuló eljárás alapján hozott ítéletében – *de a gondnokság alá helyezéstől függetlenül* – dönt. Azaz a bíróság dönthet úgy is, hogy valakit gondnokság alá helyez, a választójogától azonban nem fosztja meg. Ha ezen magyar szabályozást összevetjük a korábbiakban részletezett nemzetközi elvekkel, akkor megállapíthatjuk, hogy az összhangban áll az Emberi Jogok Európai Egyezményének (a továbbiakban: EJEE) szabályaival és az EJEB gyakorlatával, ellentmond azonban az ENSZ Fogyatékosügyi Egyezményének.⁶⁷

A választójog belátási képesség miatti korlátozásának igazolására a leggyakoribb érv, amelyet az EJEB is *legitim célként* fogadott el⁶⁸, hogy az államnak joga van megvédenie a választási rendszere integritását azoktól a személyektől, akik nem rendelkeznek a választásokon való részvételhez szükséges belátási képességgel. A társadalom demokratikus életében való részvétel ugyanis bizonyos szellemi képességet feltételez, ezért ezen az alapon a választójog korlátozható. A választási rendszer integritásának védelme tekintetében fontos hangsúlyozni azt is, hogy az állam mint az alapjog kötelezettje, a tartózkodási kötelezettsége (mint az alapjog szubjektív oldalából fakadó követelmény) mellett köteles az alapjogok védelme érdekében is fellépni. A választójog, mint alapjog tekintetében pedig ez azt is jelenti, hogy az állam szigorú feltételek mellett, a belátási képesség korlátozott jellege miatt is kizárhat személyeket a választójog gyakorlásából. A korlátozás *legitim célja* ilyenkor tehát a tisztességes, választási visszaélésektől mentes választási rendszer fenntartása lesz, amelynek *szükséges* eszköze lesz a kizárás lehetőségének a biztosítása. Kérdéses ugyanakkor, hogy az alapjogi teszt lefolytatása során az *arányosság* követelménye teljesül(het)-e.

66 A fogyatékosággal élő személyek választójogának magyar szabályozási történetét ld. bővebben: KOMLÓS Péter: A fogyatékkal élő személyek szavazati jogának korlátozása a választójogi (és más) törvények tükrében Magyarországon. *Kultúra és Közösség*, 2013/1, 33–42.

67 Ld. és vö. CSERNY Ákos – PÉTERI Attila: *Választójogi és népszavazási kommentárok*. Budapest, Wolters Kluwer, 2017, 26–27.

68 Ld. *Alajos Kiss v. Hungary*, Judgment of 20 May 2010, no. 38832/06.

Egy automatikus kizárásra építő szisztéma legnagyobb problémája Bodnár Eszter szerint, hogy teljes mértékben a cselekvőképesség teljes meglétéhez köti a választójogot, holott a gondnokság alá helyezett személyek nem képeznek homogén csoportot (a pénz fogalmát nem ismerő személy ugyanúgy gondnokság alá kerülhet, mint az évek óta kómában fekvő magatehetetlen ember). Azaz egy ilyen rendszerben elmarad az egyéniesítés, így olyan személyek is kizárhatóak lesznek a választójogból, akik egyébként megfontolt döntést tudnának hozni. Álláspontja szerint a másik fő probléma, hogy sok belátási képességgel nem rendelkező személyt nem helyeznek gondnokság alá.⁶⁹ A magam részéről ezzel az állásponttal maximálisan egyetértek. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy a magyar szabályozás nem ezt az irányt követi. Ugyanis szemben a korábbi automatikus kizárásra építő rendszerrel, a hatályos törvény az egyéniesített vizsgálatra helyezi a hangsúlyt, azaz a jogalkotó oldaláról egy előremutató szabályozás került megalkotásra. Ennek ellenére mind a mai napig számos kritika éri az Alaptörvényt és ezáltal a törvényi szabályozását. A kritikusok szerint a magyar szabályozás nem felel meg az ENSZ Fogyatékosügyi Egyezményének, mivel az semmilyen korlátozást nem tesz lehetővé a fogyatékkal élő személyek választójoga vonatkozásában, még a törvény által követett egyéniesített vizsgálat alapján történő kizárást sem.⁷⁰ A szellemi fogyatékosággal élő személyek bármilyen ok miatti kizárását ellenzők elsősorban azzal érvelnek – összhangban az ENSZ Fogyatékosügyi Egyezményével –, hogy a szellemi fogyatékos személyek ugyanolyan tagjai a társadalomnak, és önmagában a szellemi fogyatékoságuk nem indok arra, hogy a legfontosabb politikai alapjogból kizárásra kerüljenek. Álláspontom szerint azonban ezen nézőpont ugyanúgy féloldalas, mint az esetlegesen az automatikus kizárás mellett érvelők véleménye. Az állam intézményvédelmi kötelezettsége ugyanis véleményem szerint egyértelműen megköveteli a választási rendszer integritásának védelmét: azaz, hogy elkerüljük a választójoggal való visszaélés esetét. Abban az esetben ugyanis, ha valamennyi szellemi fogyatékosággal élő személy rendelkezne választójoggal, akkor ezen személyek között számos olyan személy lehetne, akiknek olyan súlyos a fogyatékoságuk, hogy választójogukat csak támogató, segítő részvételével tudnák gyakorolni, sőt inkább úgyis fogalmazhatnánk, hogy fennállna annak veszélye, hogy a segítő személy adja le helyettük a voksukat.

69 BODNÁR (2014) i. m. 205.

70 CSERNY – PÉTERI i. m. 158.

A gondnokság alá helyezett személyek választójogának korlátozása tekintetében az arányossága vizsgálata kapcsán, mindezek alapján fontos kiemelni, hogy a magyar szabályozás csak egyéniesített vizsgálat esetében teszi lehetővé a korlátozás elrendelését. Így azonban a korlátozás arányosságát pontosan az egyedi bírósági döntés garantálhatja, hiszen a választójogtól való megfosztás nem automatikus. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a jogalkotó által létrehozott magyar szabályozás jóval előre mutatóbb, mint a korábbi teljesen automatikus kizárásra építő rendszer, megfelel az EJE szabályainak és az EJEB gyakorlatának is. Az egyéniesített vizsgálat lehetősége és a felülvizsgálatnak a gondnokság alá helyezés felülvizsgálatától való elválaszthatósága pedig jogalkotói szinten garantálja, hogy csak azon személyek kerüljenek kizárásra a választójog gyakorlásából, akiket a szellemi fogyatékoságuk (belátási képességük csökkenése) ténylegesen gátol a választójoguk gyakorlásában, így pedig a korlátozás *arányosnak* is tekinthető.

3.3. A gondnokság alá helyezési perekben hozott választójogi korlátozások módszere és gyakorlati tapasztalatai

A magyar választási eljárási törvény által kialakított rendszer megítélése erőteljesen összefügg annak működésével. Így jelen pontban a bíróságoknak a kapcsolódó gyakorlatát is érdemes áttekinteni.

A gondnokság alá helyezési perekben a választójogból történő kizárás eldöntése szakértői feladat. Kérdés azonban, hogy ennek megállapítására miként kerülhet sor. Az első fokon eljáró bíróság a választójogból történő kizárás elbírálása során elsődlegesen a beszerzett orvos-szakértői véleményekre támaszkodik és emellett veszi figyelembe az alperes személyes meghallgatása során tapasztaltakat, valamint a tanúvallomásokat.⁷¹ A bírósági gyakorlatból⁷² az tűnik ki, hogy a bíróságok döntésüket elsősorban a szakértői véleményre alapozva hozzák meg, de amennyiben az hiányos, akkor az alperes személyes meghallgatásának és a tanúvallomásoknak is nagyobb szerep jut. A személyes meghallgatás során olyan kérdéseket kell feltenni az alperesnek, amelyekből kiderül a szakértői vélemény megalapozottsága és amelyek megválaszolásából valóban lehet következtetni a

71 KEREKNÉ JAKÓ Nóra – VIDA-SÓS Tünde: *Választójog a gondnokság alá helyezési perek tükrében*. In: TÓTH Judit (szerk.): *Ünnepi Kötet Dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJK, 2015, 108.

72 Ld. pl. EBH.2007.1597 számú Legfelsőbb Bírósági döntést.

választójog gyakorlásához szükséges belátási képesség meglétére vagy annak hiányára.⁷³ Így például: „*Figyelemmel kíséri-e a közéleti eseményeket?*”, vagy „*Mikor volt legutoljára Magyarországon választás?*”, vagy épp „*Tudja-e ki jelenleg Magyarország miniszterelnöke?*”⁷⁴ Az ítéletnek tartalmaznia kell a személyes meghallgatás részleteit és a mérlegelésen alapuló körülmények döntési pontjait is.

A szakértői vélemény mellett (amely kialakítása során szintén jelentősége van a gondnokság alá helyezés alatt állóval való elbeszélgetésnek) tehát kiemelt jelentősége van az eljárás során az alperes részére feltett kérdéseknek. A választási képesség mérésére a nemzetközi gyakorlatban számos standard alakult ki. Az USA-ban már az 1980-as években kidolgozásra került egy olyan teszt, amelyben a választói névjegyzékbe történő felvételhez az érintett személytől minimális adat-követelményeket kértek, így például a nevének, címének és az állampolgárságának a megadását.⁷⁵ 2007-ben aztán szintén az USA-ában egy munkacsoport által publikált írásban rögzítették, hogy a választójogból való kizárásra akkor kerülhet sor, ha a bíróság megállapítja, hogy az érintett személy sem a megfelelő alkalmazkodással, sem anélkül nem tudja kifejezésre hozni speciálisan arra irányuló szándékát, hogy a választási folyamatban részt kíván venni.⁷⁶ Mindezek alapján, többek között a fenti szempontok figyelembevételével pszichiáterek kifejlesztettek egy, a választási képesség mérésére irányuló eszközt, a „*Competence Assessment Tool for Voting (CAT-V)*” tesztet, amely kérdéseket tartalmaz a potenciális szavazó képességét érintően. Így például, hogy „*Mit fognak tenni ma az emberek ebben az államban, hogy kiválasszák az új Kormányzót?*”, vagy „*Amikor véget ér a kormányzóválasztás, hogyan döntenek arról, hogy ki a nyertes?*”, továbbá egy elképzelt szituációhoz kapcsolódva: „*Ha az Ön által ismert információk alapján kell döntenie, kire szavazna?*” Ezen kérdések értékelésére a CAT-V teszt egy pontozási rendszert épített ki, amelynek segítségével mérhető az érintett személy választásra való alkalmassága, és így eldönthető, hogy indokolt-e tőle a választójogot megvonni. Ezen teszt mellett azonban számos egyéb

73 KEREKNÉ JAKÓ – VIDA-SÓS i. m. 108.

74 Uo. 109.

75 APPELBAUM, Paul S.: I vote. I count: Mental Disability and the Right to Vote. *Psychiatric Services*, 2000/7, 850.

76 American Bar Association Recommendation and Report, from Symposium: Facilitating Voting as People Age: Implications of Cognitive Impairment. Approved by the ABA House of Delegates on August 13, 2007, 1.

irányzat alakult ki, amelyek között sok esetben több ellentétes pont volt megfigyelhető, mint azonosság.⁷⁷ Jól látható, hogy a bírósági eljárásokban feltett kérdéseket nagyon nehéz úgy megfogalmazni, hogy abból ténylegesen és nagy biztonsággal le lehessen vonni a következtetést az eljárás alá vont alperes választójogi képességére tekintettel. Ugyanakkor kellő alaposággal eljárva ez sem lehetetlen vállalkozás.

A választójogi képesség mérésének nehézségére tekintettel érdemes megvizsgálni a bíróságok döntéseit, az azokban hozott ítéletek tartalma fényében. A tisztánlátás érdekében ezért megkereséssel fordultam az Országos Bírósági Hivatalhoz (a továbbiakban: OBH). Az OBH-tól kapott válaszok sajnos nem voltak teljeskörűek, ugyanis csak a 2014 és 2017 közötti időszakra nézve kaptam részletes adatokat arra nézve, hogy hány esetben került sor a gondnokság alá helyezés elrendelése mellett a választójogtól való megfosztásra is. A 2018 és 2023 közötti időszakra nézve csak az adott évben összesen indult gondnokság alá helyezési eljárások számának adatait bocsátotta rendelkezésemre az OBH, amely azonban a jelen tanulmányban vizsgált kérdés elemzéséhez nem nyújt segítséget.

1. sz. táblázat (Szerző saját szerkesztése az OBH adatai alapján)

A Gondnokoltak Nyilvántartásába történő bejegyzések száma 2014 és 2017 között							
	Cselekvőképességben részlegesen korlátozott			Cselekvőképességében teljesen korlátozott			Cselekvőképességében részlegesen és teljesen korlátozott Összesen
	Választójogból kizárt	Választójogból nem kizárt	Összesen	Választójogból kizárt	Választójogból nem kizárt	Összesen	
2014. év	2378	877	3255	2683	44	2727	5982
2015. év	2066	1221	3287	3710	44	3754	7041
2016. év	1265	704	1969	2747	41	2788	4757
2017. év	915	556	1471	2484	28	2512	3983
2014-2017. év összesítve	6624	3358	9982	11624	157	11781	21763

A fenti adatok alapján jól látható, hogy – a 2014–2017-es évekre vetítve, összesített adatokkal számolva – a cselekvőképességükben teljesen korlátozott személyek 98%-a egyúttal a választójogának gyakorlásából is

⁷⁷ Ld. GURBAI i. m. 270–283.

kizárásra került. Ugyanezen adat a cselekvőképességükben részlegesen korlátozott személyek esetében 66%-ra tehető. Látható tehát, hogy a cselekvőképességet teljesen korlátozó gondnokság alá helyezési eljárásokban a statisztikai adatok alapján szinte valamennyi esetben megvonja a bíróság a választójogosultságot is az alperestől, de ugyanezen állítás a cselekvőképességet csak részlegesen korlátozó gondnokság alá helyezés esetében is mintegy 2/3-os arányt mutat.

3.4. Konklúziók

A fenti statisztikai adatok alapján is megállapítható tehát, hogy a bíróságok a gondnokság alá helyezési eljárások túlnyomó részében az érintett alperest a választójogától is megfosztják – annak ellenére, hogy szakértő bevonásával, a fenti kérdésekhez hasonló kérdések feltételét követően, egyéniesített vizsgálat alapján, külön döntést hoznak a választójogtól való megfosztásról. Álláspontom szerint azonban ezen statisztikai adatok és példaként felhozott kérdések (amelyekről könnyen megállapítható, hogy nem alkalmasak a választójogi képesség mérésére) még önmagukban nem eredményezik azon következtetés levonását, hogy a szabályozás megváltoztatására lenne szükség – a teljesen megengedő, minden fajta korlátozástól mentes irányban. Ahogyan azt ugyanis a korábbiakban hangsúlyoztam, az államnak intézményvédelmi kötelessége körében garantálnia kell a választási rendszer integritását, amely más módon (mint a korlátozás lehetőségének biztosításával) jelenleg nehezen lenne elképzelhető. A fenti statisztikai adatok és az eljárásban feltett kérdések álláspontom szerint azt igazolják, hogy a hibát a *jogalkalmazásban* kell keresni. Amennyiben ugyanis a bíróságok egy olyan egységes alkalmassági tesztet lennének képesek kidolgozni, amely hatékonyan és objektívebb módon tudja mérni a választásra való alkalmasságot, akkor elkerülhető lenne a gyakorlatban továbbra is igen gyakran megfigyelhető kvázi automatikus választójogtól való megfosztás. Ezen alkalmassági tesztnek álláspontom szerint elsősorban nem arra kellene irányulnia – ellentétben a ma alkalmazott gyakorlattal –, hogy a gondnoksági eljárásban érintett személy választójogi tudását, és a politikai életben való jártasságát vizsgálja – az ugyanis sok esetben vezethet téves következtetések megállapítására. Egy hatékony alkalmassági tesztnek ugyanis arra kell törekednie, hogy sikeresen felmérje a vizsgálat alatt álló személy azon képességét, amely alkalmassá teszi őt a népszuverenitás alanyává válásra, azaz arra, hogy a politikai akaratnyilvá-

nításban részt vegyen. A teszt kérdéseinek meghatározása egy összetett, szakértői feladat végeredménye kell, hogy legyen. Itt álláspontom szerint az amerikai gyakorlatból ismertetett *CAT-V-tesztet* lehetne alapul venni. A feltett kérdéseknek így elsősorban arra kellene alkalmasnak lenniük, hogy általuk hatékonyan mérhető legyen a vizsgált személynek a választások céljának, lényegének megértésére irányuló képessége. Ilyen kérdés lehetne pl., hogy „*Mit kell tenniük az embereknek/választópolgároknak annak érdekében, hogy megválasszák a képviselőket?*”, vagy „*Mi alapján fog eldőlni, hogy ki nyeri a választásokat?*”. Ilyen, vagy ehhez hasonló tartalmú kérdésekkel, és egy azokhoz kapcsolódó pontozási rendszerrel bíró teszt alapján álláspontom szerint hatékonyan ki lehetne szűrni azon személyeket, akiknek valóban hiányzik a megfelelő belátási képessége a választásokon való aktív részvételhez.⁷⁸

Mindezek alapján véleményem szerint nem a magyar Alaptörvény módosítására és a törvényi szabályozás ezen irányú módosításra lenne szükség a probléma rendezése érdekében, hanem egy, a jogalkalmazás során kialakított egységes tesztre és gyakorlatra, amely alapján az egyéniesített vizsgálat is hatékonyan tudna érvényesülni.

4. Kettős mérce a 'tudatossági korlátok' körében? – Konklúziók

A fentiekben láthattuk, hogy a 'tudatossági korlátok' a mai napig jelentős kérdéseket és dilemmákat vetnek fel a választójog általánossága tekintetében. Szembetűnő azonban, hogy amíg a kiskorúak választójogának a korlátozása egy szinte vitathatatlanul szükséges és indokolt korlátként jelenik meg, addig a cselekvőképességükben korlátozott személyek esetében jóval hangosabbak azon vélemények, amelyek minden ilyen jellegű korlátozást elvetnének. Véleményem szerint azonban a kettős mérce alkalmazásától fontos lenne tartózkodni. Álláspontom szerint ugyanis, ha elfogadjuk annak *szükségességét* – a választójog teljessége érdekében –, hogy még a legsúlyosabb szellemi fogyatékossgal élő személynek is legyen választójoga, akkor biztosítani kellene a kiskorú személyek teljes

78 Érdemes megjegyezni, hogy a teljes kiterjesztést alkalmazó országok esetében annak a lehetősége is felmerül, hogy az értelmi fogyatékossgal élő választópolgároknak egy oktatást szervezzenek a választójoguk gyakorlását segítve. Ld. AGRAN, Martin – MACLEAN, William – KITCHEN ANDREN, Katherine A.: 'I Never Thought About It': Teaching People with Intellectual Disability to Vote. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 2015/4, 388–396.

körének is a választójogot, hiszen a választójognak a kiskorúakra történő teljes kiterjesztése ellen felhozott érvek véleményem szerint nem különböznek a cselekvőképesség tekintetében felhozott ellenérvektől.⁷⁹ Úgy vélem ugyanis, hogy ha a szellemi fogyatékosággal élő személyek esetében *legitim* érvként fogadjuk el, hogy ők ugyanúgy a politikai közösség teljes jogú tagjai (azaz a népszuverenitás letéteményesei), amely tagság semmilyen módon nem korlátozható pusztán a belátási képesség hiánya vagy korlátozottsága miatt (azaz az ő esetükben nem tartjuk indokoltnak azon döntés lehetőségének a biztosítását, miszerint a belátási képesség csökkent vagy teljesen hiányos jellege az alapjogi cselekvőképesség korlátozásának oka lehet), akkor azon vélelem fenntartása sem indokolt, miszerint a politikai közösség tagjává csak az az állampolgár válhat, aki eléri a nagykorúság határát – vagy bizonyos életkort. Ha tehát még az egyéniesített vizsgálatot sem engedjük meg a szellemi fogyatékosággal élő személyek esetében, akkor a kiskorú személyek választójogból történő automatikus kizárása mellett sem tudunk hitelt érdemlően érvelni. Így, ha az ott felhozott érveket a kiskorúak kizárása mellett elfogadjuk, akkor az egyéniesített vizsgálat lehetőségét sem vethetjük el.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a választójog 'tudatossági korlátai' ma is aktuális kérdésként mutatkoznak, és pusztán az tehető felkérdésként, hogy a jövőben lesz-e politikai akarat a nemzetközi közösségben és az egyes országok alkotmányozó és törvényhozó szerveiben, hogy átgondolják ezen korlátozások körét, és esetleg még egy lépést tegyenek a valódi általános választójog irányába.

79 Hasonló szempontokat vet fel Jakab András is, aki úgy fogalmaz, hogy a szellemi fogyatékosok szavazati jogának elvi 'mellékhatása' a gyermekek szavazati joga. JAKAB i. m. 497.